

БІСІВСТВО ЯК ЕЛЕМЕНТ ПОВЕДІНКОВОЇ МОДЕЛІ
(НА МАТЕРІАЛІ РОМАНІВ В. ВИННИЧЕНКА «ЗАПИСКИ КИРПАТОГО МЕФІСТОФЕЛЯ»
ТА Ф. СОЛОГУБА «МЕЛКИЙ БЕС»)

У статті зроблена спроба розкрити деякі визначальні елементи моделі поведінки головних персонажів романів В. Винниченка «Записки кирпатого Мефістофеля» й Ф. Сологуба «Мелкий бес» через зіставлення їхніх (персонажів) життєвих позицій: мотив двійника; прийом «чужості»; дзеркала; система потреб як скерованість особистості – домінуючий, макевелістичний, маніпулятивний тип поведінки Михайлюка й «застрагаючий» – Передонова.

Ключові слова: роман, модель поведінки, біс, ірраціональне.

Ірраціональне цікавило В. Винниченка-романіста впродовж усього його творчого життя, починаючи від романів «Чесність з собою» (1911), «Рівновага» (1912), «По-свій!» (1913), «Божки» (1914), «Заповіт батьків» (1914), «Хочу!» (1915), «Записок кирпатого Мефістофеля» (1916), «Сонячна машина» (1919-1924) до творів, написаних в еміграції: «Поклади золота» (1926-1927), «Вічний імператив» (1935-1936), «Лепрозорій» (1938), «Нова заповідь» (1948), «Слово за тобою, Сталіне!» (1949-1950), в яких виявами ірраціонального (психопатологічного) називаємо: утопічні, фантастичні концепції: сонячна машина, ательє Щастя, ідея колектократії; депресивний стан персонажів через неможливість досягнути бажаного (нервовість, туга, апатія, тривога, підозріливість); власне ірраціональне: хворобливі стани, повторювані важкі сни, думки про суїцид, психічні розлади, манії, роздвоєння особистості, божевілля. Проте такий пласт творчості В. Винниченка у літературознавстві залишився недослідженим. На нашу думку, цей дискурс (роздвоєння особистості головного персонажа) почав активно виявлятися саме в «Записках кирпатого Мефістофеля».

Цей твір уже став об'єктом дослідження багатьох літературознавців: праці Р. Багрій, Т. Блажеєвської, Т. Гундорової, Н. Заверталюк, Н. Зборовської, І. Кошової, Л. Ожоган, С. Павличко, В. Панченка, Н. Паскевич, Б. Пастуха, Т. Пушкаренко, В. Хархун, А. Чебан, Н. Явтушенко. Особлива увага звернена на проблематику [18:130, 132, 226], постику, семантичну структуру твору (мелодраматичну, натуралістичну, екзистенційну [18:8], етико-психологічну концепцію «чесності з собою» – своєрідний еквівалент суспільної моралі, яка (концепція) дорівнює моралі надлюдини у Ф. Ніцше [18:136]; образ Якова Михайлюка [18:60-67; 25:12-13] – біса з людським обличчям, якого (персонажа) включають у ряд романних образів В. Винниченка, що регламентують моральний, психологічний та соціальний експеримент: Мирон Купченко («Чесність з собою»), Хома («Рівновага»), Вадим Стельмашенко («По-свій»), «Божки»), Петро Заболотько («Заповіт батьків»), Андрій Халепа («Хочу») [25:6]. У цілому, «Записки Кирпатого Мефістофеля» називають «романом-вироком, який завершує експериментаторську творчість В. Винниченка 1906-1916 рр.» [25:6]. Але, як і кожне непересічне явище, цей твір відкриває нові аспекти дослідження, серед яких і диявольський дискурс. У романі письменник вивчає ество інтелігента Михайлюка, що уважає себе володарем людських душ, надто – дияволом, який шукає сенс буття і не знаходить його, обирає життєві пріоритети, що розходяться з загальноприйнятою мораллю та християнськими цінностями.

Егоїст і прагматик, Яків намагається розрадити нуду та не пояснювану навіть собі тугу за рахунок маніпуляції емоціями інших. Проте уже тут маємо парадокс: «диявольське» в принципі не може стати одним із людським, плотським, оскільки має іншу природу – не фізичну, натомість може впливати на внутрішню істоту людини через викривлені пріоритети, моральні, етичні, психологічні, філософські. Для В. Винниченка головне показати свого персонажа як людину, для якої, здавалось би, немає авторитетів, табу, але яка загубила себе у вигаданій теорії й вигаданому обличчі – принципово чужого людині. Відтак ідеться про спробу митця, використовуючи прийом доказу від зворотного, продемонструвати неспроможність уникнути фатального розриву між самооцінкою та оцінкою оточення. А оскільки такий прийом «чужості» використовували письменники різних культурно-історичних епох, уважаємо за доречне зіставити образ Кирпатого Мефістофеля В. Винниченка з персонажем роману Ф. Сологуба «Мелкий бес» Передоновим, що й визначило предмет пропонованої статті: порівняльний аналіз їх моделей поведінки. Твір Ф. Сологуба, як і роман В. Винниченка, дослідники відносять до «межових»: «...він робить враження твору про безглуздя російського провінційного життя кінця минулого століття», а точніше, «стає романом про «безглуздя життя» взагалі, якщо під життям розуміти побутову щоденну земну реальність» [6:146; 7:7]. Відповідно до цього трансформується «міф» про головного персонажа Передонова (за версіями деяких літературознавців, він мав прототипа – «учителя російської мови й словесності реального

училив
[24:182
футляр
недоти
13:16],
«бісамі
Поведі
думку.

[22:111
п'яту, і
нього
благос.
мене (

[21:Бу:
розваж
Мефіс:
«грець
біса, д

Ардаль
ляклив
Мефіс
нам «д
здатен
піддра

світі, (

[1:48].
7:21],
25:41],
традиш
За хри
вибору
мурині
«темні
створі
непевн
між пе
поведі
вираж
«грязн
дивляч
зображ
Літера
дивна
Зміно
що доз
може і
прекра

довгас
у мене
лице і
Відчут
[2:381]
злісно,
«Я з
випадк
постій

льона ДУБРОВСЬКА
(Харків, Україна)

І О МЕФІСТОФЕЛЯ»

менти моделі
ки кирпатого
(персонажів)
ата; система
гавелістичний,
едонова.

ого творчого життя,
«По-свій!» (1913),
злого Мефістофеля»
Г. «Поклади золота»
за заповідь» (1948),
психопатологічного)
і. ідея колектократії;
новість, туга, апатія,
орювані важкі сни,
свідля. Проте такий
ідженим. На нашу
активно виявлятися

ців: праці Р. Багрії,
шпової, Л. Ожоган,
Хархун, А. Чебан,
132, 226], поезику,
ційну [18:8], етико-
спільної моралі, яка
Михайлюка [18:60-
ть у ряд романних
ий та соціальний
івновага»), Вадим
в»), Андрій Халела
«романом-вироком,
р.» [25:6]. Але, як і
ння, серед яких і
пока, що вважає себе
ходить його, обирає
ькими цінностями.
у навіть собі тугу за
льське» в принципі
роду – не фізичну,
юритети, моральні,
свого персонажа як
а себе у вигаданій
про спробу митця,
можність уникнути
ьки такий прийом
уважаємо за доречне
Сологуба «Мелкий
вняльний аналіз їх
ьки відносять до
ювінійного життя
в взагалі, якщо під
повідно до цього
версіями деяких
всності реального

училища Івана Івановича Страхова, який закінчив своє існування в будинку для божевільних» [24:182]), що його дослідники ставлять в один ряд із Чичиковим, Обломовим, «людиною у футлярі» [6:146; 7:8]. «Часткою» Передонова, його двійником [12:14; 13:16; 19:129] є недотикомка – «символ розкладу особистості, яка втратила зв'язок із дійсністю» [12:14; 13:16], символ хаосу світу [6:156]. Це остання ланка виродження гордих «демонів», що стали «бісами» у Ф. Достоєвського й змізрили до рівня «дрібних бісів» у Ф. Сологуба [19:130]. Поведінкова модель головних персонажів, Михайлюка й Передонова, продукується, на нашу думку, вже їхніми іменами.

Ім'я Михайлюка – Яків – давньоєврейського походження і означає «він іде слідом» [22:111]. За біблійною легендою, Яків-близнюк схопив свого першонародженого брата Ісава за п'яту, щоб не відстати від нього [22:111; 21:Бут. 25:25–26], пізніше обдурих Ісава, вимінявши в нього первородство за «червону юшку» [21:Бут. 25:29–34], а потім підступно отримав благословення, обдуривши батька Ісаака: «Хіба не названо його Яків; він бо два рази обійшов мене (Ісава. – А. Д.)! Забрав моє первородство, а ось тепер узяв моє благословення?» [21:Бут. 27:36]. Фактично його ім'я об'єднує протилежності: хитрість, підступність – розважливність.

«Диявольських» рис додає парадоксальне прізвисько – Кирпатий Мефістофель. Мефістофель (Mephistopheles, Mephistophiles, Mephistophilis, Mephistophilus), можливо, «грецького походження – той, що ненавидить світло – ім'я одного з духів зла, демона, чорта, біса, диявола, частіше, за переданнями, впалого янгола» [14:813].

Головний персонаж роману Ф. Сологуба Передонов не має прізвиська, але його ім'я Ардаліон тлумачиться з латинської як «метушлива людина» [22:40], тобто дріб'язкова, ляклива, нікчемна, улеслива. Передонов не схожий на філософа та інтелектуала Михайлюка-Мефістофеля, не вважає себе «дияволом», але його делінквентна (злочинна) поведінка нагадує нам «дрібного біса» – «прислужника сатани» (думка автора, втілена в заголовку твору), який не здатен випробувати, вести за собою, маніпулювати, заманювати, спокушати, а лише підражнювати, підбурювати, провокувати, залякувати, капостити у малому.

«Біси, демони, нечисті духи, нечиста сила – супротивники Бога й Божого промислу у світі, «вороги невидимі» церкви і всього роду людського, слуги, воїни, наглядачі Сатани» [1:48]. У Новому Завіті, крім назви бісів, для них існують й інші назви: «злі духи» [21:Лк. 7:21], «нечисті духи» [21:Мт. 10:1], «духи злоби» [21:Еф. 6:12], «анголи диявола» [21:Мт. 25:41], «ангели змія» [21:Од. 17:7–9]. Слово «біси» (злі духи) потрапило у християнську традицію із язичницької термінології, де було використано для перекладу грецького «демони». За християнськими поглядами, зло, яке міститься у бісах, – не від природи, а наслідок їхнього вибору [5; 1:48]. Фольклор уявляв бісів в образі чужоземців (іудеїв, мусульман, «чорних муринів» – арабів, ефіопів). Середньовічні чорти нагадували античних сатирів чи фавнів: «темний, рогатий, хвостатий, з копитами та крилами» [5; 9:272]. Іншим видом диявольських створінь були демони. В язичницькій міфології демон виражав загальне поняття про якусь непевну силу, частіше злу, яку не можна називати на ім'я та укладати з нею угоду [5]. Спільним між персонажами В. Винниченка та Ф. Сологуба є їхня друга, бісівська, натура, яка впливає на поведінку. Фактично йдеться про проблему двійництва. Передонов має матеріально вираженого двійника – недотикомку («удивительная тварь неопределенных очертаний», «грязная, воиющая, мерзкая, страшная» [22:292]), тоді як Михайлюк лише відчуває роздвоєння, дивлячись на себе збоку у дзеркало. «Дзеркало, подвоюючи, спотворює й цим оголює те, що зображує, яке здається «природним», – проекція, що несе в собі певну мову моделювання. Літературним аналогом мотиву дзеркала є тема двійника. Подібно до того як Задзеркалля – це дивна модель повсякденного світу, так і двійник є відстороненим відбиттям персонажа. Змінюючи за законами дзеркального відбиття образ персонажа, двійник являє сполучення рис, що дозволяють побачити їхню інваріантну основу й зрушення (заміна симетрії правого – лівого може інтерпретуватися по-різному: мрець – двійник живого, не суший – сушого, потворний – прекрасного, злочинний – святого, незначний – великого тощо)» [16:70].

Дивлячись у дзеркало, персонаж ніби спостерігає за собою збоку: «Я довгий, чорний, з довгастим лицем, гострою борідкою і густими бровами, похожими на дві лохматі гусениці. Ніс у мене не кирпатий, а качиний, широкий та пласкуватий на кінці, з довгими ніздрями. За все лице і постать мене називають Мефістофелем, а за ніс – Кирпатим Мефістофелем» [2:203]. Відчуття роздвоєння особистості посилюється у фіналі роману: «лице чуже і неприємне» [2:381]. Ця друга натура («диявольська») мучить Михайлюка («Так, я хочу, хочу, хочу!» – злісно, уперто, жадно й тупо відповідає хтось» [2:274]), штовхає його на те, чого він не бажає: «Я з огидою думаю про себе... Я підвладний якимсь силам, які роблять мої вчинки випадковими, необ'ясованими, незалежними від моєї волі і свідомості» [2:239].

Михайлюк прагне адекватно себе поцінувати, проте не може цього зробити, оскільки постійно дисонує між «є» і «бути»: є людиною, а хоче стати нелюдиною. Його «Я» нецілісне,

розірване завищеною самооцінкою (загалом характеризує себе як сильну, вольову особистість, але тут же зневажає за те, що ніколи нічого не доводить до кінця, постійно сумнівається у своїх вчинках, називає себе «паскудою»), у ньому дивовижно злилися ніби дві сутності – конструктивна й деструктивна, на межі яких і витворюється характер.

Свідомий свого «мефістофельства», вважає себе вищою людиною, що вправі маніпулювати людьми, гратися їхніми долями. Йому приємно викликати злість, гнів, обурення, відчуваючи при цьому «підлу насолоду», бо він вірить у те, що є винятковою людиною, нарешті, «дияволом», і саме ця ідея-фікс зумовлює його поведінкову модель у суспільстві: «Мені приємно заманути чоловіка на саму гору і зіпхнути його вниз. І той момент, коли в очах, поширених надією і захватом, блискає жах – є найкращий» [2:201]. У цьому Яків бачить щастя: він уявив себе ляльководом у театрі маріонеток, і це підняло його у власних очах, проте він відганяє від себе думку, що мати владу над ляльками – це не абсолют, а його Ілюзія, самозаспокоєння, швидше уділ слабких, а не сильних. Сутність персонажа роману Ф. Сологуба, аналогічно до Винниченкового «дзеркала», розкривається спочатку посередництвом портретування, але не через самоспоглядання, а через авторський опис непривабливої, навіть відштовхуючої людини: «зашльвише, угрюмое, полусонные глаза» [22: 30], «равнодушно-сонное, неподвижное, угрюмое лицо», статура з черевцем.

Як же утворюється поведінкова модель? На думку дослідників, мотивація формується на основі потреб людини, первинних, вроджених та вторинних, набутих [10:41]. Зокрема З. Фройд висловлював припущення, що в основі поведінки людей лежать два найголовніші інстинкти: сексуальний (лібідо, Ерос, головною функцією якого є продовження роду) і деструктивний (інстинкт смерті, мортідо, Танатос) [20: 144; 8:32]. Основними мотиваціями поведінки є потреба у сексуальному задоволенні, потяг до самозбереження, владарювання над іншими, смерть, Едипів комплекс, іншестьне бажання. Е. Фромм додав потребу у спілкуванні, нарцисизм, бажання влади, панування над іншими, кохання та ненависть, чуттєве задоволення та жах перед ним, К.Г. Юнг – «колективне несвідоме, архетипи», А. Адлер – намагання самоствердитися як компенсацію почуття неповноцінності [26:64-65]. А. Маслоу виділив сім класів потреб: фізіологічні, у безпеці, у приналежності та любові, потреби поваги, пізнавальні, естетичні, потреба самоактуалізації [15:168]. Система потреб, які притаманні особистості, є її скерованістю [10:174]. Скерованість Якова Михайлюка, вважаємо, можна визначити як егоїстичну: він позитивно ставиться до себе та негативно – до суспільства, що виявляється у зневазі до людей, маніпуляції ними. Він самотній, бо нікого не любить, ніхто не любить і його. У житті у нього немає чіткої мети, того, заради чого треба жити. Та й саме життя йому нецікаве: «Я йду без всякої мети, ні про віщо не думаючи. Ні, я думаю про те, що страшенно самотній. Самотній же тому, що нікого не люблю» [2:212]. Але одночасно самотність для Якова потрібна, бажана: «Мені нічого не треба від людей, я не потребую їхнього ближчого товариства» [2: 265]. Можна говорити певною мірою про нав'язливі стани, оскільки Михайлюк постійно відчуває патологічну тугу та нудьгу: «Справді, навіщо я живу? Ріпуче не розумію...» [2: 211]. Відтак особливої ваги в іпостасі персонажа набуває інстинкт мортідо, що провокує агресивність, дух неспокою, бунт проти моралі: «А що таке «чесність» – «нечесність»? Плід людської глупоти, лицемірства й поганого соціального ладу...» [2:314]. Руйнуючи, спрямовує діяльність на задоволення власних потреб, бажань, відкидає будь-які моральні запобіжники. Відтак його характерна спрямованість є егоїстичною: «Все дурниця: і мораль, і кохання, і життя, – є тільки один біль. Та ще хіба смерть» [2:314]. Фактично маємо й деструктивну життєву позицію, що дозволяє зробити висновок про демонстративний, доміантний тип особистості Михайлюка, «який прагне до задоволення своїх потреб за рахунок панування, домінування» [11:75; 15:49]. Характерними рисами такої особистості є активність, комунікабельність, агресивність, самовпевненість, прагнення до самотності, пихатість, егоїзм, нищість, нахил до інтриг, хитрість, артистичність, бажання влади та впливу над людьми [11:84]. Є у характері Михайлюка й риси макеавелістичного чи маніпулятивного типу особистості [11:83], оскільки люди цього типу негативно сприймають світ, а людину зневажають. Тому нікому не варто довіряти, а для досягнення своєї мети всі засоби прийнятні: брехня, підлабузництво, насильство, інтрига, умовляння тощо [11:84]. Михайлюк грається людськими життями, використовуючи різні засоби впливу: маніпуляцію, переконання, самовисування, навіювання, прохання, деструктивну критику (лінія поведінки з Сосницькими, Кривулею, Нечипоренком, Клавдією, Сонею, Олександром Михайлівною).

Передонов свідомо не вважає себе «демоном», «бісом», але його деструктивна життєва позиція яскраво виявляє його другу натуру: він «как всегда, смотрел ... на мир мертвенными глазами, как некий демон, томящийся в мрачном одиночестве страха и тоскою» [22:99], його «сознание ... было растлевающим и умертвляющим аппаратом. Все доходящее до его сознания претворялось в мерзость и грязь» [22:99]. Як і біси, Передонов боявся церкви, ладану: «Церковные обряды и таинства представлялись ему злым колдовством» [22:206]. Натомість

постійний
двійник,
викликав
«бісівське
дзеркало.
програвав
підлим, і
троюрідні
дражнив
було йому
пограбук
часто гра
постійно

Ви
для якого
маскуван
жорстокі
і претенз
нав'язли
при нем с
«Донесут
конструк
любив, у
сім'ї, нік
закохано
Нав'язли
головний
розмови,
лице: он
несвідом
божевіль
недостик
спостеріг
фобії: те
перебува
убивства
фрустрац
Володіна
слухав і
бормотав

Сх
(голод, с
«бісівськ
перетворі
над інши

Дл
людина, і
переймає
непостійн
диявольсь
його сутн
жорстокі
добротою
с
вирінаюч
персонаж
мотиви, і
невмотив
внутрішн
володіє л
Це – неві
вони мус
виразно с
змінюють

вольову особистість, сумнівається у своїх ніби дві сутності –

диною, що вправі лість, гнів, обурення, няtkовою людиною, юдель у суспільстві: момент, коли в очах, у Яків бачить щастя: сних очах, проте він лют, а його ілюзія, роману Ф. Сологуба, дництвом портрету-привабливої, навіть : 30], «равнодушно-

вація формується на []. Зокрема З. Фройд оловніші інстинкти: ту) і деструктивний аціями поведінки є вання над іншими, куванні, нарцисизм, адоволення та жаж магання самоствер- виділив сім класів юваги, пізнавальні, ні особистості, є її жна визначити як , що виявляється у то не любить і його і саме життя йому те, що страшенно но самотність для їхнього ближчого і стани, оскільки я живу? Рішуче не тинкт мортидо, що таке «чесність» – о ладу...» [2:314]. відкидає будь-які о: «Все дурнища: і Фактично маємо й демонстративний, і своїх потреб за якої особистості є я до самотності, я влади та впливу і маніпулятивного гь світ, а людину засоби прийнятні: Михайлюк грається ю, переконання, и з Сосницькими,

руктивна життєва мир мертвими юю» [22:99], його е до его сознания церкви, ладану: 2:206]. Натомість

постійним супутником, який виражає його «диявольську» натуру, стала недотикомка – двійник, що з'явився через пересит власною персоною. Вона підбурювала до злочину, лякала, викликала агресивність, будила руйнівні інстинкти, ніби матеріально виражала його «бісівську» натуру, на відміну від Михайлюка, який лише відчував роздвоєння, дивлячись у дзеркало. Передонов любив випити, попоїсти смачно, пограти в карти, більярд, хоча завжди програвав, скаженів через це, був задрісним, підозріливим, мстивим, жадібним, боягузливим, підлим, неохайним, невихованим, грубим, тираном, ледарем, жив незаконним шлюбом із трюїрідною сестрою, брутально поводився з нею, ображав, плював у обличчя, насміхався, дражнив із тупим байдужим виразом, навіть бив її. Завжди перебував у похмурому настрої, було йому нудно та страшно, боявся темряви, самоти, бо вважав, що на нього нападуть, пограбують та вб'ють [22:61]. На відміну від Михайлюка-Мефістофеля, на обличчі в якого часто грала посмішка, хай навіть і саркастична, Передонов не вмів сміятися. Обличчя у нього постійно було неживим, нерухомим, ніби маска.

Виходячи з такої характеристики, можна визначити цей тип особистості як агресивний, для якого характерні «підвищена дратівливість, нестриманість, похмурість, улесливість (як маскування), схильність до хамства, конфліктність, садизм, деспотичність, нервовість, жорстокість, хвалькуватість, егоїзм, ухиляння від роботи, здатність до інтриг, самовпевненість і претензійність» [15:117]. Це так званий «застрагаючий» тип, представники якого мають нав'язливі думки, манії, є «занудливими моралістами», уразливі, підозріливі, мстиві: «Когда при нем смеялись и он не знал, о чем, он всегда предполагал, что это над ним смеются» [22:38]; «Донесут, – и крышка» [22:31]. На відміну від Михайлюка, у якого поєдналися деструктивна й конструктивна життєва позиція, Передонов повністю піддався деструкції. Передонов нікого не любив, у нього не було ідеалу прекрасної дами (у Михайлюка – Біла Шапочка), не хотів дітей, сім'ї, ніколи не відчував радості, піднесення, не був здатен до високих почуттів (дружби, закоханості, кохання), а його *idée fixe* стала думка про отримання інспекторського місця. Нав'язлива думка постійно провокує злість, тугу, тривогу, незадоволення. З розвитком сюжету головний персонаж все більше нагадує божевільну людину, про що свідчить його поведінка, розмови, вираз обличчя: «Он все более погружался в мир диких грез. Это отразилось и на его лице: оно стало неподвижною маскою ужаса» [22:234]. Неусвідомлені страхи гнітили його, несвідоме почало підкоряти свідомість, тому Передонов поступово поринав у стан психозу чи божевілля. Відбувається активне творення нової дійсності за допомогою галюцинацій: недотикомка, перевертні: карти, баран, кіт, оживає портрет Мішкєвича, скрізь ховаються спостерігачі, у полум'ї виникає образ княгині Волчанської тощо. З часом почали з'являтися фобії: темрява, тварини, самота, відкриті місцевості, манія переслідування. Через постійне перебування у стані депресії загострився деструктивний інстинкт: Передонов марив убивством, тому купив шило та «проткнув», як він думав, за шпалерами спостерігача. У стані фрустрації, краху надій став справді неконтрольованим: схопив ножа й різнув по горлу Володіна. «Кровь хлынула ручьем. Передонов испугался, безумными глазами смотрел на труп, слушал шепоты за дверью... Тупая тоска томила его. Мыслей не было, сидел понуро и бормотал что-то несвязное и бессмысленное» [22:284]. Після вбивства остаточно збожеволів.

Схиляння перед матеріальним, бажання задовольняти лише свої первинні потреби (голод, спрагу, сексуальний потяг тощо) позбавили Передоньова можливості перемогти свою «бісівську» натуру. Оскільки він не міг бути справжнім «бісом», то зло знищило його, перетворило на божевільного, пограталося над його *idée fixe* стати інспектором й отримати владу над іншими.

Для персонажів В. Винниченка характерним є поєднання креативу й руйнації. Так, Яків – людина, він не є абсолютним злом і не може ним бути аргіогі, ніщо людське йому не чуже: він переймається проблемами людей (професія адвоката спонукає його це робити), а те, що він непостійний, так це суто людська риса, вдача, але не набуток. Крім того, це й не є ознакою диявольського у його естві, бо справжній Мефістофель ніколи не кине спокушати людей, адже його сутністю є зіпхнути людину на манівці, поселити в її душі зло, ненависть, задрість, пиху, жорстокість, відвернути її від Бога. Михайлюк же, як і будь-хто, хоче любові, тепла, ласки, доброго ставлення, сім'ї, що знаходить вияв у його снах – прихованих бажаннях людини, які виринають з підсвідомості, у фантазуваннях (денних снах), що мають форму казок, які персонаж розповідає собі перед сном. У свідомості Михайлюка борються різні поведінкові мотиви, як наслідок – виникає розлад між реальним та ідеальним Я, що призводить до невмотивованої поведінки людини або, якщо уявлення про себе не співпадає з ідеалом, виникає внутрішній конфлікт особистості [20: 57; 4: 57]. У щоденнику В. Винниченка писав: «Сила волі володіє людиною... Коли, мовляв, «воля» дужа, то людина робить усе так, як хоче, без вагань. Це – невірнo; бажання заправляють акцією. Коли в людині є декілька протилежних бажань, то вони мусять боротися між собою. Сильними «волею» можна назвати тільки тих, у яких сильні, виразно окреслені бажання. Слабкими – тих, у кого бажання не виражені цілком, швидко змінюють одне одне. Може трапитись, що людина, у якої одне бажання дуже, зустрине друге

дуже бажання, і тоді виникає так зване «хитання волі». Коли до цього прилучається ... інтелект, то справа стає ще заплутанішою, бо інтелект, розкладаючи й оцінюючи кожне бажання, знаходячи у ньому позитивні та негативні боки, цим зменшує їх безпосередню активність» [3: 36]. Можна стверджувати, що у Михайлюка воля постійно хитається, бо активно бореться сексуальний інстинкт та інстинкт самозбереження. Бажання продовжити себе у дітях, а значить опосередковано обезсмертити себе, одержати своє безсмертя, що у З. Фрейда називається інстинктом життя чи Еросом (лібідо), захопило ество Михайлюка, зробило його звичайною людиною, яка прагне любові та ласки. Саме у цьому він бачить щастя, оскільки шлюб із Білою Шапочкою став його заповітною мрією.

На початку роману Яків Михайлюк справді був Кирпатим Мефістофелем, що постійно змішував маски, любив нав'язувати свої «антиморальні» теорії іншим людям, експериментувати над життями ближніх. Цей злий геній зневажав людей, сміявся над їхніми цінностями, «сімейними очагами» (постійно втручався у справи родин Кривуль, Сосницьких, Нечипоренків), проповідував ідею «чесності з собою», у стосунках з жінками особливо. Влада, бажання маніпулювати людьми, приносило йому неабияке задоволення. Але любов до Білої Шапочки все змінила, адже якщо кохаєш, то здається, що світ навколо стає добрішим.

В. Винниченко у щоденнику зазначив, що «Єдиний сенс, єдиний інтерес у житті – любов. Любов є зв'язок із світом; вона поєднує з предметами, явищами і людьми» [3: 282]. Любов до Білої Шапочки повернула Михайлюка до своєї світлої половини душі, змусила відмовитися, хоч частково, від агресивного, ізольованого, зверхнього ставлення до людей: «[І] от я вже не хижак-адвокат, що годується стервом закону, дурістю, безпорадністю та жадністю своїх жертв. Я скромний повірений, що боронить проти закону і хижаків, довірливих та безпорадних» [2: 214]. «Диявольське» начало зникає, приходить співчуття та доброзичливість, любов до ближнього. Зміна у його поведінці настільки очевидна, що це помічають його знайомі. Сосницький з іронією говорить, що «Гей, нема вже нашого, Сонічка, Мефістофеля, – саме янголятко зосталось» [2: 287]. Навіть сам Михайлюк почуває зміни у собі, спілкуючись із Білою Шапочкою: «[І] чим ближче я підхожу до дому Шапочки, тим тепліше й журніше стає мое почування зв'язку з небом, будинками, розчиненими вікнами» [2: 214]. Полюбивши Шапочку, Михайлюк перестав бути самотнім, відчув близькість до людей. Любов до ближнього сповнує гармонією життя, що є шляхом до щастя, якого прагнуть всі люди. Кохання до Шапочки відкрило Михайлюку шлях до людей, а не від них. Тому, можливо, він згодився створити сім'ю з Клавдією, стати, як він сам сказав, «глибоко моральним». Любов до Шапочки змінила у ньому людину, тому вчорами він розказує Міці казку «про маленьку, люблю дівчинку Білу Шапочку» [2:383].

Але світлий бік душі все-таки не переміг остаточно й навіть глибоке почуття не змогло повністю змінити егоїстичну натуру Михайлюка. Відтак виникла нав'язлива деструктивна думка позбавитися перешкоди – застудити свого сина Міку через те, що він несвідомо став «ланцюгом», який прив'язав до некоханої жінки проти його волі. Михайлюк прагне досягти щастя ціною вбивства сина, намагається перемогти батьківський інстинкт, але зазнає поразки: «Я з болем одступаю. І чую вже, що тепер всьому кінець: квартира, жах оченят, це зморщене скривлене личко, це мій біль назавсідги прикували мене до них. Тепер кінець, Шапочко!..» [2:382].

Думаючи, що «грається» з долею, він не зрозумів, що доля посміялася над його ідеєю-фікс про надприродність, унікальність його істоти, над його мораллю «чесності з собою», зробила таким же нещасним, як і багатьох інших, що страждають через нещасливі шлюби, нерозділене кохання. На нашу думку, фінал роману все ж не можна трактувати однозначно: казка про Білу Шапочку, з одного боку, це нездійснена мрія, нереалізоване бажання, і син тут має сприйматися як позитивна перспектива батька, а з іншого, казка – це фантазія, яка не вийде за межі замкнутого простору кімнати, тому буде вічним нагадуванням про слабкість і нерішучість. Отже, модель поведінки залишилася невикінченою, бо Михайлюк продовжує писати свої записки, а щоденник – це фіксування перманентного процесу самоусвідомлення й самостановлення.

Порівнявши поведінкову модель Михайлюка та Передонова, можна говорити про їхню відносну схожість. Обидва персонажі мають другу натуру, яка впливає на їхню свідомість, продукує поведінку у суспільстві, обидва піддалися деструктивному інстинкту, прагнули до влади, життєвих насолод. Тільки Михайлюк був свідомий свого «мефістофельства» і грав роль «диявола-спокусника», якому набридло монотонне земне життя, а Передонов був рабом своїх інстинктів, підглядав, доносив, підбурював, капостив людям у малому. У свідомості Михайлюка перемагає (але, вважаємо, фінал твору це засвідчив, не перемогла остаточно) конструктивна життєва позиція (Ерос), бо він підсвідомо бажає гармонії зі світом, кохання, сім'ї, брак яких викликали у нього тугу й деструкцію. Передонов, навпаки, за своєю природою був злим і підступним, прагнув лише до матеріального, скрізь бачив зло й потворність. Саме це неконтрольоване зло знищило його зсередини, забрало його душу, й він збожеволів.

Уважаємо специфік

Літерату

1. *Авер* пере. 636,
2. *Винн* Кирп Л.С.
3. *Винн* Кост вивч
4. *Гуме* думк
5. *Дьяв*
6. *Ероф*
7. *Ероф* трад
8. *Збор* Рома
9. *Иван* Акал 423,
10. *Ильи* «Мас
11. *Ильи* – СП
12. *Келд* Соло
13. *Келд* проз
14. *КТЭ* 1967
15. *Ліфс* А. С.
16. *Лот* Цент 2000
17. *Павл* сюж обра
18. *Панч* свро
19. *Пусп* Учел куль
20. *Реан* Д. Гі «Ме
21. *Свят* нимі Всел 2005
22. *Скри* ник,
23. *Селс* В.А.
24. *Ула* лит.
25. *Харх* авто літе
26. *Шас* Логс

Уважаємо, що такий напрям дослідження є перспективним, оскільки уможливило вивчення специфіки втілення «мандрівного» сюжету в різні культурно-історичні епохи.

Література

1. *Аверинцев С.* Софія-Логос: словник. – 2-е вид., випр. і доп./Сергій Аверинцев; [упоряд. та передм. Костянтин Сігов]. – К.: Спільн. вид. проєкт телекан. «1+1», Дух і літера, 2004. – 636, [3] с.
2. *Винниченко В. К.* Вибрані твори. Оповідання. Повість. На той бік. Романи. Записки Кирпатого Мефістофеля. Сонячна машина / Володимир Винниченко: [передм. Л.С. Дем'янівської]. – К.: Грамота, 2007. – 924, [1] с.
3. *Винниченко В.* Щоденник: в 2 т. / Володимир Винниченко; ред., вст. ст. і прим. Григорія Костюка. – Едмонтон-Нью-Йорк: Вид. Канад. Ін-ту Укр. студій Комісії УВАН у США для вивч. і публік. спадщ. В. Винниченка, 1980. – Т. 1: 1911–1920. – 2007. – 499 с.
4. *Гуменюк О.* Психологія Я-Концепції / Оксана Гуменюк: монографія. – Т.: Економічна думка, 2002. – 185 с.
5. *Дьявол.* – <http://romanichuk.narod.ru/у/Devil.htm>.
6. *Ерофеев В.* На грани разрыва («Мелкий бес» Ф. Сологуба на фоне русской реалистической традиции) / Вик. Ерофеев // *Вопр. лит.* – 1985. – № 2. – С. 140-158.
7. *Ерофеев В.* Тревожные уроки «Мелкого беса» / Виктор Ерофеев // *Сологуб Ф. Мелкий бес. Роман. Рассказы / Федор Сологуб; [сост. и вст. ст. В. В. Ерофеев].* – М., 1989. – С. 3-15, [1].
8. *Зборовська Н. В.* Психоаналіз і літературознавство: посібн. / Н. В. Зборовська. – К.: Академвидав, 2003. – 390 с. (Серія: «Альма-матер»).
9. *Иванов К.* Многоликое Средневековье. – 2-е изд. / К. А. Иванов. – М.: Алетея, 2001. – 423, [1] с. – (Серія: «Vita memoriae»).
10. *Ильин Е. П.* Мотивация и мотивы / Е. П. Ильин. – СПб.: Питер, 2004. – 508 с. (Серія: «Мастера психологии»).
11. *Ильин Е. П.* Психология индивидуальных различий / Е. П. Ильин; [гл. ред. Е. Стrogанова]. – СПб.: Питер, 2004. – 700 с. – (Серія: «Мастера психологии»).
12. *Келдыш В. А.* О «Мелком бес» / В. А. Келдыш // Ф. Сологуб. Мелкий бес: Роман / Федор Сологуб; [вст. ст. В. А. Келдыш]. – М., 1988. – С. 3–17, [1].
13. *Келдыш В. А.* О прозе Сологуба / В. А. Келдыш // Ф. Сологуб. Голодный блеск: Избранная проза / Федор Сологуб. – К., 1991. – С. 5-24.
14. *КЛЭ*: в 9 т. / [предс. Научн. сов. Б. А. Введенский]. – М.: Гос. научн. изд. «Сов. энцикл.», 1967. (Энциклопедии. Словари. Справочники). – Т.4: ЛАКШИН–МУРАНОВО/гл. ред. А. Сурков. – 1967. – 1024 стб.
15. *Ліфарєва Н. В.* Психологія особистості: навч. посібн. Для вузів / Н.В. Ліфарєва. – К.: Центр навч. літ., 2003. – 234 с.
16. *Лотман Ю. М.* Семіосфера. Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров. Статьи. Исследования. Заметки / Ю. М. Лотман; [сост. М. Ю. Лотман]. – СПб.: Искусство-СПб, 2000. – 700 с.
17. *Павлова М.* Из творческой истории романа Ф. Сологуба «Мелкий бес» (отвергнутый сюжет «Сергей Тургенев и Шарик» и его место в художественном замысле и идейно-образной структуре романа) / М. М. Павлова // *Рус. лит.* – 1997. – № 2. – С. 138-154.
18. *Панченко В. С.* Будинок з химерами. Творчість Володимира Винниченка 1900 – 1920 рр. у європейському літературному контексті/Володимир Панченко. – Кіровоград, 1998. – 272с.
19. *Пустьгина Н.* Символика огня в романе Ф. Сологуба «Мелкий бес» / Н. Г. Пустьгина // *Учен. зап. Тартус. гос. ун-та.* – 1989. – Вып. 857: Биография и творчество в русской культуре начала XX века. Блоковский сборник IX памяти Д. Е. Максимова. – С.124-137.
20. *Резан А.* Психология личности. Социализация, поведение, общение / А. А. Резан; [лит. ред. Д. Гиппиус]. – СПб.: Прайм-Еврознак; М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2004. – 407, [9]. – (Проект: «Метры психологии»).
21. *Святе Письмо Старого та Нового Заповіту.* Повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, араміїськими та грецькими текстами. Під час Другого Ватиканського Вселенського Собору. – Перевид. сьоме. – Жовква: Вид-во отців василіан «Місіонер», 2005. – 1125; 350.
22. *Скрипник Л.* Власні імена людей: словник-довідник. – 2-ге вид., випр. й доп. / Л.Г. Скрипник, Н. П. Дзятківська; за ред. В. Русанівського. – К.: Наук. думка, 1996. – 333 с.
23. *Сологуб Ф.* Голодный блеск: Избранная проза / Федор Сологуб; [авт. вст. ст. В.А. Келдыш; ред. Г. П. Еременко]. – К.: Дніпро, 1991. – 509, [1] с.
24. *Улановская Б.* О прототипах романа Ф. Сологуба «Мелкий бес» / Б. Ю. Улановская // *Рус. лит.* – 1969. – № 3. – С. 181-184.
25. *Хархун В. П.* Поетика роману Володимира Винниченка «Записки Кирпатого Мефістофеля»: автореф. дис. на здобуття наук. ст. канд. філол. наук: спец. 10.01.01 «Українська література» / Валентина Петрівна Хархун. – К., 2000. – 20 с.
26. *Шадриков В. Д.* Введение в психологию: мотивация поведения / В. Д. Шадриков. – М.: Логос, 2001. – 132, [1] с.

Аннотация

Дубровская А. С. «Бесовство как элемент модели поведения (на материале романов В. Винниченко «Записки курносого Мефистофеля» и Ф. Сологуба «Мелкий бес»)».

В статье предпринята попытка раскрыть некоторые определяющие элементы модели поведения главных персонажей романов В. Винниченко «Записки курносого Мефистофеля» и Ф. Сологуба «Мелкий бес» через сопоставление их (персонажей) жизненных позиций: мотив двойника; прием «отчуждения»; зеркала; система потребностей как направленность личности – доминирующий, маккэвеллистический, манипулятивный тип поведения Михайлюка и «застраивающий» – Передонова.

Ключевые слова: роман, модель поведения, бес, иррациональное.

Summary

Dubrowska A. S. «Besovstvo as an element of model of behaviour (on a material of novels of Century V. Vinnichenko «Zapiski kirpatogo Mefistofelya» and F. Sologub «Melkij bes»)».

In article attempt to open some defining elements of model of behaviour of the main characters of novels of V. Vinnichenko «Zapiski kirpatogo Mefistofelya» and F. Sologub «Melkij bes» through comparison of their (characters) of vital positions is undertaken: motive of the double; method of "alienations"; mirrors; system of requirements as an orientation of the person – dominating Makiavelly and manipulation type of behaviour Mihajljuk and «braking» – of Peredonov.

Keywords: the novel, model of behaviour, a demon, irrational.

УДК821.161.2'06.09

Ольга ТИЦЕНКО
(Слов'янськ, Україна)

ЧОЛОВІК І ЖІНКА: ПОШУК ЛЮДСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

Порушується проблема чоловічого та жіночого світопризначення в контексті художньої творчості Емми Андіївської. Вона намагається втілити нереальне, охопити невідоме, відтворити ірраціональне крізь призму свого роману. Авторка створює власний світ міфопоезії сюрреалістичних бачень, занурених у підсвідому стихію сновидінь, маячні, неординарної фантазії, світ архетипів і символів, жіночого та чоловічого начала, якому властива трансцендентність бачень і герметичність метафоричних кодів.

Ключові слова: призначення, світобачення, філософія, чоловік, жінка, мотив, образність, символ.

Дуже яскравою і енергійною в сучасній українській літературі постає постать письменниці-емігрантки – Емми Андіївської, проза якої наповнена загадковістю і таємничістю. Авторка в своїх романах торкається естетики людських стосунків, асоціацій жіночого та чоловічого начал крізь призму буденності, соціуму, світобачення. Попри всі намагання феміністичного дискурсу абстрагувати проблему від соціально-політичної кон'юнктури, детермінантний зв'язок очевидний (принаймні у межах локального простору). Українська свідомість ще довго не сприйматиме фемінізм у його чистому вигляді, європеїзованому чи американізованому, а втім, "чистий вигляд" припускає ряд специфічних видозмін аж до появи питомого фемінізму, себто українського. Національне міркування цього феномену є продуктом і політичної системи, і фольклорних традицій, і релігійного світоосягання. Патріархальний світ змушений капітулювати через об'єктивні причини: чоловік-герой захищає власне людське життя (жіноче і дитяче у тим числі) і у той час, як жінка безпретензійно мовчить і молиться, ототожнюючи це зі свободою при відсутності вибору. Її стихійні начала актуалізуються в межовій ситуації, жінка народжує, виховує, ворожить на зірках, улагоджує чоловічий світ. Зречення від обов'язків неминує призводить до втрати усіх цінностей, воєнний та повоєнний синдром не може породити іншого фемінізму. "Жіночий дискурс у постмарксистській площині не зрікається "шкідливих реліктів" християнської, міфологічної, фольклорної свідомості, хоча дані релікти адекватно означають національні концепти чи архетипи. Мова йтиме саме про цю часову фазу відповідно до мотивації героїв художнього світу Емми Андіївської" [3, с. 18].